

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота

бакалавра

**з теми: «Соціально-політична боротьба в козацькій Україні за
гетьманування Івана Виговського: причини, особливості, наслідки»**

Виконала: студентка Іst2-В13 групи
Напряму підготовки 6.020302 Історія*
Магера Аліна Миколаївна

Керівник:
Газін В.В., кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України

Рецензент:
Хоптяр Ю.А., кандидат історичних наук,
професор кафедри архівознавства,
спеціальних історичних та правознавчих
дисциплін

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ.....	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	12
РОЗДІЛ 2. НАРОСТАННЯ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ В КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ ПІСЛЯ СМЕРТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	14
2.1. Питання успадкування гетьманської булави після смерті Богдана Хмельницького як чинник дестабілізації внутрішньополітичного становища в Українській державі. Прихід до влади Івана Виговського.....	14
2.2. Особливості соціальної політики гетьмана Виговського.....	19
2.3. Московський чинник в процесі дестабілізації внутрішньополітичного становища козацької України.....	23
РОЗДІЛ 3. РОЗГОРТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ ТА ПЕРЕРОСТАННЯ ЇЇ В ГРОМАДЯНСЬКУ ВІЙНУ (КІНЕЦЬ 1657 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1658 РР.).....	28
3.1. Формування антигетьманської опозиції. Позиція московського уряду стосовно внутрішньоукраїнського конфлікту.....	28
3.2. Розгром Іваном Виговським опозиції Барабаша-Пушкаря. Наслідки для Української держави.	36
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНИЙ ЧИННИК В ПАДІННІ ГЕТЬМАНСТВА ВИГОВСЬКОГО.....	40
4.1. Позиції Івана Виговського після підписання Гадяцької угоди та перемоги над московськими військами під Конотопом.....	40
4.2. Формування нової опозиції до Виговського та усунення його від влади.....	48
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	56

ВСТУП

1657 – 1659 рр. – є часом гетьманування Івана Виговського, яке характеризувалося подіями й процесами, що трагічно позначилися на розвитку Української козацької держави. Адже відбувалося поглиблення суспільно-політичної кризи, наслідком якої стало започаткування руйнівної громадянської війни, що завершилася трагічним поділом козацької України на Лівобережне й Правобережне гетьманства; у черговий раз проявилось прагнення Запорозжя відігравати самостійну роль в політичному житті. Відтак гостро постала проблема територіальної цілісності держави; створилися сприятливі умови для ліквідації її інституцій. Ситуація ускладнювалася тим, що після смерті Великого українського гетьмана Богдана Хмельницького різко посилювалося втручання в українські справи з боку сусідніх держав – Польщі та Московії, які фактично розпочинають боротьбу за українські землі. Ще одним учасником боротьби за панування в козацькій Україні виступило Кримське ханство, яке виношувало свої плани щодо майбутнього українських земель. За таких обставин самостійницька політика гетьманського уряду наштовхувалася на протидію цих держав, ставала залежною від позицій сусідів.

Період гетьманування Івана Виговського, на жаль, досі залишається не достатньо дослідженим. Попри те, що дана тематика є складовою праць з історії Української національної революції середини XVII ст., відсутня окрема ґрунтовна монографія, присвячена діяльності Івана Виговського, в якій би містився глибокий аналіз суспільно-політичних процесів, які відбувалися в козацькій Україні в 1657 – 1659 рр., розвитку кризи, яка призвела до громадянської війни, а в кінцевому результаті – до розколу Української держави, подібна тим, що висвітлюють діяльність Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Павла Тетері. Така ситуація, на наш погляд, пояснюється, по-перше, обмеженою джерельною базою вивчення даної проблеми, а по-друге, "непопулярністю" самої особи Івана Виговського як політичного діяча, який бачився ними слухняним агентом Польщі. Назріла потреба відмовитися від

однобічності й категоричності в оцінках діяльності гетьмана. У жодному випадку не можна ігнорувати значимості політичних подій і процесів, що відбувалися протягом 1657 – 1659 рр., оскільки без їх з'ясування не можна добитися відтворення цілісної картини суспільно-політичного розвитку Української козацької держави.

Досліджуваний нами період (1657 – 1659 рр.) – невеликий проміжок часу, але він надзвичайно важливий для усвідомлення політичних процесів, що відбувалися у козацькій Україні в другій половині XVII ст. На цей час припали спроби неприхованого тиску з боку Москви, яка прагнула здійснити ревізію угоди 1654 р., виступ опозиції (М.Пушкар та Я.Барабаш), що започаткувала громадянську війну, укладення Гадяцької угоди з Польщею (1658 р.) та війна з Москвою, головною подією якої стала Конотопська битва 1659 р. На фоні цих подій уряд Виговського здійснював відчайдушні зусилля, спрямовані на стабілізацію суспільно-політичної ситуації та ліквідацію розколу держави. Саме ці моменти і визначають **актуальність** дослідження.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичний розвиток Української козацької держави наприкінці 50-х рр. XVII ст.

Предметом дослідження є розгортання внутрішньополітичної кризи в Українській державі та переростання її в громадянську війну, а також політика уряду гетьмана Івана Виговського, спрямована на стабілізацію ситуації в державі, відновлення впливу гетьманської влади.

Метою дослідження є об'єктивне з'ясування причин започаткування, особливостей та наслідків суспільно-політичної кризи в Українській державі періоду гетьманування Івана Виговського (1657 – 1659 рр.), а також ролі в цих процесах Московської держави.

Для досягнення поставленої мети автор передбачає розв'язати наступні **завдання:**

- охарактеризувати основні джерела та історіографію проблеми;
- дослідити становище козацької України на момент приходу до влади Івана Виговського;

- окреслити особливості соціальної політики Івана Виговського та з'ясувати, яким чином вона сприяла загостренню протиріч в державі;
- проаналізувати причини загострення суспільно-політичної кризи в Українській державі в період гетьманування Івана Виговського;
- охарактеризувати перебіг першого періоду громадянської війни в Україні (1657- 1658 рр.) та визначити його наслідки для Війська Запорозького;
- проаналізувати дії Виговського в умовах виступу опозиції;
- з'ясувати роль Московської держави в розгортанні громадянського протистояння в Україні;
- визначити причини усунення Виговського від влади;
- сформулювати висновки, проаналізувавши роль гетьмана Івана Виговського в історії України.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені часом гетьманування Івана Виговського (1657 – 1659 рр.).

Практичне значення бакалаврської роботи полягає в тому, що її матеріали, основні висновки й положення корегують й уточнюють існуючі знання з ряду питань історії України середини XVII ст., важливого етапу Української національної революції, дозволяють уникнути повторення помилок в спеціальних студіях, підручниках тощо. Водночас, вони можуть бути використані для підготовки наукових праць, посібників, лекцій і спеціальних курсів з історії України у вузах та інших навчальних закладах.

Методологічною основою роботи стали принципи історизму та наукової об'єктивності. Для їх реалізації використані проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи. Це дозволило не лише простежити розвиток суспільно-політичних процесів в Українській державі періоду гетьманування Івана Виговського, а й змалювати важливі штрихи до його об'єктивного історичного портрету.

Апробація роботи відбувалась на засіданні кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а

також у 2017 р. в ході звітної наукової конференції студентів цього ж університету. Тема статті: «Роль Москви в розпалюванні громадянського протистояння в козацькій Україні за гетьманування Івана Виговського».

Структура роботи обумовлена метою, завданнями, характером та отриманими результатами дослідження. В її основу покладено хронологічно-проблемний підхід. Праця складається зі вступу, основної частини (чотирьох розділів), висновків та списку використаних джерел й літератури.

ВИСНОВКИ

Смерть Б. Хмельницького стала поворотним моментом в історії Української козацької держави. В останні роки свого життя, піклуючись про подальшу долю України, гетьман намагався створити таку форму держави, яка б забезпечувала консолідацію всього суспільства, а насамперед, політичної еліти. Саме тому, він добивається рішення старшинської ради про передачу гетьманської булави після його смерті молодшому сину Юрію. Отже, на думку Хмельницького, саме спадкова монархія мала б забезпечити єдність та міцність держави. Проте трагічна загибель під час молдавського походу його сина Тимоша, а також молодість та відсутність необхідних політичних якостей в молодшого сина Юрія, перешкодили здійсненню планів гетьмана.

Після смерті Богдана Хмельницького (6 серпня 1657 р.) спочатку регентом, а згодом і гетьманом було обрано генерального писаря І. Виговського. Період його правління (1657-1659 рр.) характеризувався різким загостренням соціально-політичної боротьби й посиленням втручання сусідніх держав у внутрішні справи України.

Початком цих руйнівних для Української держави процесів слід вважати виступ опозиції, очолюваної полтавським полковником Мартином Пушкарем та запорозьким кошовим Яковом Барабашем проти гетьманського уряду Івана Виговського.

Причини цього полягали в прорахунках новообраного гетьмана у внутрішній політиці. Так, в політичній сфері, І. Виговський відмовився від ідеї спадкоємного гетьманату, а натомість поклав принципи олігархічної республіки в основу свого державотворчого курсу, таким чином роблячи ставку на козацьку старшину. Остання ж намагалась сконцентрувати у своїх руках велике землеволодіння та консолідуватися в окремий привілейований клас. Саме ці верстви підштовхували Виговського до відновлення старої моделі соціально-економічних відносин. Така політика гетьмана вела до послаблення центральної влади, посилення позиції козацької старшини та шляхти,

порушення соціальної рівноваги в суспільстві, зростання масового невдоволення і до вибуху соціальної боротьби.

Значну роль в розпалюванні громадянського протистояння в козацькій Україні відіграла політика Московської держави. Остання була зацікавлена в послабленні гетьманської влади з метою реалізації своїх планів щодо обмеження суверенітету козацької України та її перетворення в автономну частину імперії.

Загострювало ситуацію виділення Запорозжя у фактично окреме державне утворення. І. Виговський, намагаючись оперти державну організацію тільки на вищі стани, насамперед шляхту, викликав незадоволення запорожців, які вважали, що відбувається відхід від старого військового демократичного ладу та зменшується їхня роль у політичному житті. Будучи притулком значної частини люмпенізованого козацтва, Запорізька Січ перетворювалася в центр опозиції до гетьманського уряду, середовище схильне до заворушень, яке легко піддавалося буд-яким, навіть явно демагогічним, закликам.

Усвідомлюючи всю небезпеку ситуації, І. Виговський вирішив вдатись до рішучих дій по придушенню повстання. Заручившись підтримкою татар, йому вдалось в червні 1658 р. розправитися з опозицією, завдавши нищівного удару військам Мартина Пушкаря та Якова Барабаша.

Однак успіх гетьмана не припинив громадянської війни, а лише тимчасово стабілізував ситуацію. Розправи над прихильниками Пушкаря та Барабаша, безчинства татар, які здійснювали набіги на українські міста і села з дозволу гетьмана, лише озлобили проти нього значну частину населення України.

Водночас підтримка Москвою опозиції, яка обумовила ескалацію конфлікту, підштовхнула Виговського до рішучого розвороту в зовнішній політиці і переорієнтацію його на Польщу.

Укладаючи Гадяцький договір, І. Виговський прагнув, щоб Україна ввійшла до Речі Посполитої як рівноправний суб'єкт федерації. Однак Польща у принципових питаннях виявила непоступливість. Було відкинуто домагання

українців про включення до складу Князівства Руського західноукраїнських земель; обмежувалися його права на міжнародні відносини; фактично ліквідовувалася створена під час революції нова модель соціально-економічних відносин; відкривалися можливості доступу в Україну польської шляхти тощо. Звичайно, гетьман розумів, що положення договору не будуть сприйняті в українському суспільстві і викличуть посилення антигетьманських настроїв.

Московське керівництво не могло допустити українсько-польського зближення, а тому взяло курс на воєнний конфлікт з козацькою Україною. Однак в цій ситуації І. Виговський зарекомендував себе не лише як досвідчений політик, але й як талановитий полководець. Перед лицем московської загрози йому вдалося консолідувати українську політичну еліту й спрямувати її на захист батьківщини. 7-9 липня 1659 р. відбулася Конотопська битва, в ході якої московська армія була розбита.

Проте, трагічний для гетьмана подальший хід подій фактично звів нанівець конотопську перемогу. В середовищі козацької старшини повстала опозиція, наміром якої було усунення Виговського від влади. Цьому сприяв ряд причин: невдоволення змістом Гадяцького договору, невдала соціальна політика, бажання політичної еліти позмагатися за владу, а також репресивні дії гетьмана стосовно українського населення, яке виявило підтримку антигетьманським силам. 21 вересня 1659 р. під Германівкою на Київщині відбулася козацька рада, яка обрала новим гетьманом Юрія Хмельницького. Однак на цьому громадянське протистояння не припинилося, а знайшло подальше продовження і вилилося врешті у розкол України в 1663 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург : Тип. П. А. Кулиша, 1863. – Т. 4. – 276 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург : Тип В. В. Пратц, 1867. – Т. 5. – 335 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург : Тип В. В. Пратц, 1872. – Т. 7. – 398 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург : Тип М. Этингера, 1879. – Т. 11. – 820 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург : Тип. А. Катанского и К⁰, 1892. – Т. 15. – 462 с.
6. Величко С. В. Літопис / С. В. Величко . – Київ : Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – Київ : Т-во "Знання" України, 1992. – 192 с.;
8. Літопис Самовидця . – Київ : Наукова думка, 1971. – 205 с.
9. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – Киев : Университетская типография, 1852. – Т. 3. – 438 с.
10. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и

Волынском Генерал-Губернаторе. – Киев : Университетская тип., 1859.
– Т. 4. – Р. 3. – 464 с.

11. Софонович Ф. Хроніка з літописів стародавніх / Феодосій Софонович. – Київ : Наукова думка, 1992. – 333 с.
12. Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725) \ Оттиск из "Киевской старины". – Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 46 с.

Література:

13. Антонович В. Содержание актов об окольничей шляхте / В. Антонович // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. – Киев , 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 1-4.
14. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – Київ : Дніпро, 1991. – 335 с.
15. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – Київ : Час, 1993. – С. 170-171.
16. Борисенко В. Зародження української національної ідеї / В. Борисенко // Київська старовина. – 1996. – № 2-3. – С. 2-8.
17. Вербя І. До питання про гетьманів України другої половини XVII ст. / І. Вербя // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ - Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.). – Київ , 1993. – Вип. 3. – С. 105-111.
18. Газін В. «Переяславська наступальна операція»: московська політика стосовно козацької України в 1654 – 1659 рр. / Володимир Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2012. – Т. 22 : На пошану професора П.Ф.Лаптіна. – С. 246-264.

19. Газін В. Між Гадячем та Переяславом: Москва та Варшава в боротьбі за Україну в 1658 – 1659 рр. / Володимир Газін // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. - Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. – Випуск 5. – С. 150-156.
20. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат / В. Герасимчук // Записки наукового т-ва ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1909. – Т. 88. – С. 23-50.
21. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи / В. Горобець // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2008. – С. 81-108.
22. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665/ В. Горобець. – Київ : Інститут історії України, 2001. – 533 с.
23. Горобець В. Мрія, утоплена в підозрілості й образах, або Чому таким коротким було життя українсько-польської унії 1659 р. / В. Горобець // Війни і мир. – Київ , 2004. – С. 96-110.
24. Горобець В. Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657–1659 рр.) / В. Горобець // «Істину встановлює суд історії» Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2. – Київ : Інститут історії України, 2004. – С. 233-275.
25. Горобець В. Українське державотворення в добу громадянських війн й іноземних інтервенцій другої половини XVII ст.: геополітичні інтереси та соціальна риторика / Віктор Горобець // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. – С. 220-226.

- 26.Горобець В. «Це вікопомне склеювання знову в одне...».
Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для
впровадження Гадяцької унії 1658 року / В. Горобець // Український
історичний журнал. – 2009. – №4. – С. 48-66.
- 27.Грінченко Б. Іван Виговський, його життя й діла / Б. Грінченко. – Київ :
Вік, 1909. – 111 с.
- 28.Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./
М. С. Грушевський. – Київ : Наукова думка, 1998. – Т. 10. – 408 с.
- 29.Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / Редкол. : В. А. Смолій
(відп. ред.) та ін. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
– Т. 1. – 800 с.
- 30.История Русов или Малой России. – Москва : Университетская тип.,
1846. – 365 с.
- 31.Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів /
М. Костомаров. – Київ : Україна, 1991. – 493 с.
- 32.Костомаров М. Руїна. Гетьманство Івана Виговського та Юрія
Хмельницького // Костомаров М. Історичні монографії. – Тернопіль :
Друк. І. Павловського, 1891. – Т.6. – 234 с.
- 33.Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших
деятелей / Н. Костомаров. – Санкт-Петербург : Вестник Знания, 1880. –
Т. 2. – 408 с.
- 34.Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во вт. пол. XVII в.
/ О. Левицкий. – Київ , 1875. – 125 с.
- 35.Липинський В. Україна на переломі 1657 - 1659. Замітки до історії
українського державного будівництва в XVII-ім столітті //
Липинський В. Твори. – Філадельфія : Східно-Європейський дослідний
інститут ім. В. К. Липинського, 1991. –Т.3. – 346 с.
- 36.Максимович М. А. О причинах взаимного ожесточения Поляков и
Малороссиян, бывшего в XVII веке // Максимович М. А. Собрание
сочинений. – Киев : Тип. М. П. Фрица, 1876. – Т. 1. – С. 248 – 276.

- 37.Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – Москва : Тип. Августа Семена, 1842. – Т. 2. – 673 с.
- 38.Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654 – 1664 рр.) / М. Марченко. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1941. – 116 с.
- 39.Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський / о. Юрій Мицик. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 84 с.
- 40.Мицик Ю. Іван Виговський / Ю. Мицик // Володарі гетьманської булави. – Київ : Варта, 1995. – С. 191-236.
- 41.Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ : ВПОП "Дніпро", 1996. – 262 с.
- 42.Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії / Я. Пеленський // Укр. іст. журнал. – 1992. – №2. – С.139-141.
- 43.Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Сергій Плохій. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2015. – 493 с.
- 44.Смолій В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. / В. Смолій, В. Степанков. – Київ , 1992. – 41 с.
- 45.Смолій В. А. Українська національна революція 1648 – 1676 рр. крізь призму століть / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Укр. іст. журнал. – 1998. – №3. – С. 3-12.
- 46.Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
- 47.Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / Смолій В. А., Степанков В. С. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 333 с.

48. Степанков В.С. Гетьмаство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 - вересень 1659 р.) / В.С.Степанков // Середньовічна Україна.- К.: Наукова думка, 1994.- В. 1.- С. 88 – 108.
49. Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) / В. Степанков // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво (збірник статей). – Київ : Генеза, 1998. – С. 26-45.
50. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. / К. І. Стецюк. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. – 364 с.
51. Чухліб Т. Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладення) / Т. Чухліб // Укр. іст. журнал. – 2008. - №3. – С. 45-74.
52. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. / Т. Чухліб. – Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. – 518 с.
53. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – Київ : Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 560 с.
54. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – Київ : Основи, 1998. – 447 с.
55. Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII – XVIII віках / А. Яковлів // Укр. іст. журнал. – 1994. - № 4. – С. 133-144.
56. Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rosją. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy chadziackiej. – Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1907. – 93 s.